

ZOONİM VƏ ZOONİM KOMPONENTLİ FITONİMLƏRİN NOMİNASİYASINDA METAFORİKLƏSMƏ

Turanə ZEYNALOVA *

Xülasə: Məqalədə dilin lüğət tərkibində seçilən söz qruplarından biri olan zoonimik leksikanın, həmçinin zoonim komponentli fitonimlərin adlandırılmasından bəhs edilmişdir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin nominasiyasını öyrənmək mühüm linqvistik mahiyyət daşıdığından zoonimik leksikanın, fitonimlərin adlandırma prinsiplərini araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tematik söz qruplarının əksəriyyətində ikinci dərəcəli nominasiya hesabına yaranmış leksik vahidlər üstünlük təşkil edir. Metaforikləşmə, bənzətmə hesabına yaranmış leksik vahidlər də ikinci dərəcəli nominasiya hesabına yaranmış və motivləşmiş sözlər hesab edilir. Məfhumların oxşarlıq, bənzətmə yolu ilə adlandırılması prosesinə dünyanın bütün dillərində rast gəlinir və adlandırılmada paralellik, oxşarlıq dil daşıyıcılarının təfəkküründəki ümumiliyi, bənzərliyi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, müxtəlif dillərdə metaforikləşmə hesabına yaranmış adlandırmada fərqliliklər də özünü göstərir ki, buna səbəb xalqın düşüncə tərzinin, obrazlı təfəkkürünün fərqliliyindən, rəngarəngliyindən irəli gəlir. Dünyanın müxtəlif dillərində dilin nominativ ehtiyacı, onun zənginləşməsi, əsasən, ikinci dərəcəli nominasiya hesabına baş verir və motivləşmə hesabına yaranmış belə dil vahidləri heyvan, bitki, yemək, paltar və s. leksik-semantik söz qruplarına aid olan leksikada daha çox müşahidə edilir.

Açar Sözlər: *Nominasiya, Metaforik, Zoonim, Fitonim, Bənzətmə.*

Metaphorification in the Nomination of Zoonym and Phytonyms With Zoonym Components

Abstract: The article deals with the calling of the zoonymic lexicon, which is one of the selected word groups in the vocabulary of the language, as well as the zoonymic component phytonyms. As studying the nomination of the words in the language vocabulary has an important linguistic essence, studying the calling principles of the zoonymic lexicon and phytonyms is particular importance. Most of the thematic word groups are dominated by lexical units formed due to secondary nomination. Lexical units created due to metaphorization and similar are also considered to be motivated words to secondary nomination. The process of calling concepts through similarity and analogy is found in all languages of the world, and the parallelism and similarity in calling is related to the commonality and similarity in the thinking of the language speakers. At the same time, there are also differences in the names created due to metaphorization in different languages, which is due to the diversity and diversity of the people's way of thinking, figurative thinking. In various languages of the world, the nominative need of the language, its enrichment, mainly occurs due to secondary nomination, and such language units created due to motivation are animals, plants, food, clothes, etc. is observed more often in the lexicon belonging to lexical-semantic word groups.

Key Words: *Zoonym, Nomination, Metaphorical, Phytonym, Analogy.*

Giriş

Hər bir dildə baş verən nominasiya hadisəsi əslində dilin işarəvi xarakteri ilə birbaşa bağlıdır. Hər hansı bir faktın işarələnməsi, eyni zamanda həmin fakt haqqında təsəvvürün dəqiqləşməsi nominasiya prosesinin mahiyyəti ilə əlaqəlidir. Terminin izahı dilçilik lüğətində belə göstərilmişdir: “Nominasiya, adlandırma –1) Sözün müəyyən (konkret) danışmaq şəraitində və ya mətnə təzahür edib işlənilməsi xüsusiyyəti; 2) Sözün müəyyən referent ilə əlaqələndirilməsi, advermə prosesi; 3) Sözün adlandırma funksiyasıdır” (Veysəlli, 2006: 504). Dilçilikdə nominasiya termini müxtəlif mənələrdə işlənir.

Q.V.Kolşanskiy dildə nominasiyanın rolunu bu şəkildə xarakterizə edir: “Nominasiya anlayışı predikativliklə ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir, çünki yalnız predikativ vahidlər dilin nominativ funksiyasını tam şəkildə həyata keçirir və nitqin hər hansı komponentinin nominativ mənasının qurulması yalnız predikasiya vasitəsilə mümkündür” (Kolşanskiy, 1977: 144). Məlumdur ki, nominasiya prosesi leksik vahidlərlə də həyata keçir. Leksik vahidlər müxtəlif sözyaratma üsullarından, vasitələrindən istifadə etməklə lüğət tərkibini zənginləşdirir.

* Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik və Türk dilləri bölümü

turanezeynalova8585@gmail.com

ORCID: 0009-0009-7827-9674

DOI :10.30546/100981.2024.044

Dilçilikdə adlar və onların mahiyyətini öyrənən elm sahəsi onomasiologiya adlanır. “Onun əsas vəzifəsi reallığın ayrı-ayrı elementlərinin adlandırılması vasitələrini və rollarını öyrənmək, bütün hadisələri təyin etməkdən ibarətdir” (Kubryakova, 1977: 37). Nominasiya prosesində gerçəklik vahidinin adlandırılmasında hansı əlamətlərin əsas götürülməsi, nominasiya prosesinin hansı dil vahidlərinin köməyi ilə həyata keçirilməsi vacib şərtidir. Nominasiyanın inkişaf yolları, onun yaranma qanunauyğunluqları, prinsipləri, formaları müxtəlif sistemli dillərdə oxşardır.

S.Sadıqova nominasiyanı yalnız adlandırma prosesi deyil, bununla yanaşı, dərk etmə və kommunikasiya prosesi kimi qiymətləndirir. Müəllifin fikrincə, “Hər bir nominasiyanın optimal üsulunun seçilməsi obyektiv və subyektiv məqamlar, xarici və daxili dil amilləri tərəfindən müəyyənləşdirilən mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə insan şüurunda yaranan yeni anlayışlar sistemi və onun mühüm xüsusiyyətləri insanın daşıyıcısı olduğu konkret dil tərəfindən müəyyən edilir” (Sadıqova, 2022: 50).

İ.Temiroğlu dilin adlandırma funksiyasında məntiqi-lingvistik amillərin rolundan bəhs etdiyi məqalədə yazır: “İlkin (müstəqim) leksik nominasiyanın qnoseoloji aspekti həmişə işarətmə vasitələrinin gerçəkliyə üz tutmasından başlanır və gerçəklik faktları dil sisteminin faktlarına çevrilərək insanların düşüncə aləminin ixtiyarına verilir, müxtəlif semantik kateqoriyalar dildə danışanların ictimai təcrübələrini əks etdirir. Beləliklə, maddi gerçəklik ideallaşdırılaraq qazanılmış təcrübə biliklərin nəticələri dil vasitələrinin köməyi ilə maddiləşir, ifadə olunur” (Temiroğlu, 2021: 102). Qeyd edək ki, tarixən qədim yunan filosofları da adlandırma zamanı əşya ilə onun adı arasındakı əlaqələrdən bəhs edərkən ona müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Daha sonra müəllif Yunan filosoflarının işarəyatma prosesində nəzəri baxımdan mühüm dəyər daşıyan fikirlərin üç cəhətdən diqqətə cərpdirildiyini qeyd edir: 1) insanın dili və dərk etmənin (idrakin) qarşılıqlı münasibəti, 2) işarələnən (göstərilən) predmetlə ad arasındakı əlaqənin səciyyəsi, 3) etnosun (dil daşıyıcılarının) hər bir üzvündə adlandırılan şeylər barədə invariant təsəvvürün varlığı. Bu cəhətlərin fərqli yöndən interpretasiyası antik dövr filosoflarından gələn təmayülün ardıcıllarını bir-birinə zidd olan iki qrup – nominalistlər və realistlər ətrafında toplayır. (Temiroğlu, 2021: 102). Göründüyü kimi, nominasiya prosesində ad və onun adlandırdığı obyekt arasındakı münasibətlər hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur.

M.Əsgərov gerçəklik vahidinə adın verilməsinin lingvopsixoloji köklərini araşdırmış, sözün yaranma mexanizmini müəyyənləşdirmişdir. Sözün yaranması və dərk olunmasından danışarkən dil struktur vahidlərinin bütün formalarını, yəni leksik, qrammatik və leksik-qrammatik formalarını nəzərə almağın lazımlığını qeyd edən müəllif yazır: “Söz və ya forma yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamışdırsa, ya da adının verilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilmirsə, onunla bağlı söz yarana bilməz, eləcə də, yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz” (Əsgərov, 2015: 96).

İ.Məmmədov predmet və hadisələrin adlandırılmasının xarakterik əlamətlərinə görə digər predmet və hadisələrdən fərqləndiyini qeyd edərək yazır: “Adlandırma, bir qayda olaraq, predmetdə mövcud olan və ani nəzərə çarpan əlamətə – forma, rəng, funksiya, ölçü, nə iləsə oxşarlıq, eləcə də digər daxili və xarici xassələr əsasında aparılır. Bu mülahizə daxili forması şəffaf olan, motivləşmiş sözlərə şamil oluna bilər. Lüğət tərkibində böyük bir qisim sözlərin leksik mənası, real gerçəkliyin hadisələrinə verilən ad tamamilə şərti xarakter daşıyır. Bir çox sadə sözlərin əsasında dayanan əlamət müasir dövrdə hiss olunmayacaq dərəcədə dumanlıdır və dərk olunmur, lakin bu onların dildə mənalı vahid kimi funksional imkanlarına qətiyyənlə mane olmur” (Məmmədov, 2006: 221). Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dilin müasir səviyyəsində sadə söz köklərində adlandırmanı müəyyən etmək çətindir. Dilimizdə işlənən *at*, *quş*, *dəvə*, *tülkü* və s. kimi zoonimik vahidlərin bu şəkildə adlandırılmasının səbəbini izah etmək çətindir, yaxud da mümkün deyil. Dildə bəzi sözlər motivləşdiyindən onların

yanması şərtlərini çox asanlıqla dərk etmək olur ki, bu da özünü daha çox mürəkkəb və düzəltmə sözlərdə göstərir. Lakin bununla belə, dildəki sözlərin əksəriyyətinin yaranma səbəbini etimoloji araşdırmalar aparmaqla da müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

1.Zoonimlərin Nominasiya Prinsipləri

Sözlərin nominasiyasını öyrənmək mühüm linqvistik mahiyyət daşıdığından zoonimik leksikanın da adlandırma prinsiplərini araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dilin lüğət tərkibində özünəməxsusluğu ilə seçilən leksik-semantik söz qruplarından biri də zoonimik leksikadır. Digər leksik vahidlərdə olduğu kimi, zoonimik vahidlərin yaranması zamanı da əsaslandırılmamış (birinci) və əsaslandırılmış (ikinci) nominasiyadan istifadə edilir. Birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış adlar motivləşməmiş, ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yarananlar isə motivləşmiş adlar hesab edilir. Motivləşməmiş adlandırmada səs tərkibi ilə sözün mənası arasında olan əlaqə assosiativ əlaqə vasitəsilə bağlanmasa da, motivləşmiş adlandırmada mənanın sözyaratma modeli və sözyaratma mənası aşkarda olur. İkinci dərəcəli nominasiya zamanı əşyanın adlandırılmasında insan təfəkküründə müxtəlif məfhumlar arasındakı assosiativ əlaqənin olması xarakterikdir. İkinci dərəcəli nominasiyaya o sözlər aid edilir ki, onların mənalarda adların əsasında duran motiv özünü aşkar şəkildə göstərir və burada iki elementin – həm əsaslananın, həm də əsaslandırılanın mövcudluğunu görürük. Birinci dərəcəli nominasiya isə dil daşıyıcıları tərəfindən ilkin obrazlar kimi anlaşılır və bunlar dilin lüğət tərkibinin ilkin mərhələsində yaranmış leksik vahidlərdir. Sonrakı mərhələdə dilin inkişafı, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi morfoloji və sintaktik yolla yaranmış sözlərin, motivləşmiş sözlərin, semantik mənanın dəyişməsi ilə yaranan sözlərin, frazeoloji vahidlərin, alınmaların hesabına baş verir.

Motivləşməmiş sözlərin izahını etimoloji və tarixi analiz yolu ilə müəyyənləşdirmək olar. İkinci dərəcəli nominasiyanın nəticələri sözün morfoloji tərkibinə, strukturuna və mənasına görə anlaşılır. İkinci dərəcəli nominasiyanın yaranması üsulları dil vasitələrindən asılı olaraq fərqlənir, yeni adların yaradılması zamanı “ad – reallıq” münasibətlərinin xarakterindən istifadə olunur. Motivləşmiş mənada sözün əsasını təşkil edən nominasiya öz istiqamətini, əlamətini özündə qoruyub hidz edir. Göründüyü kimi, ikinci nominasiya həm leksik şəkildə, həm də sintaktik yolla düzəlmiş leksik vahidlər üçün xarakterikdir. *Ağacdələn, ördəkburun, ipəkqurdu* kimi zoonimlərin strukturu onu göstərir ki, belə adların əksəriyyəti dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində yaranıb formalaşmış və əksəriyyəti sintaktik yolla yaranmış leksik vahidlərdir. Lakin əsaslandırılmamış zoonimlər dilin inkişafının daha qədim vaxtlarında yarandığından formaca və strukturca sadə sözlər şəklində düşmüşdür. Bu leksik vahidlər (*dəvə, at, eşşək, quş, kəpənək, qurd, böcək* və s.) də daha çox ümumi növ adı bildirən sözlər kimi formalaşaraq özləri də hər hansı bir növü təşkil edən heyvanların adlandırılmasına xidmət edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər heyvan adları dilin inkişafının ilkin dövrlərində yarandığından müasir dövrdə sadə formalı dil vahidi kimi sabitləşmişdir. Tədqiqatçılar bu sözlərin etimologiyasını araşdırarkən, əslində, onların tarixən quruluş baxımından düzəltmə (*pişik, toyuq, daylaq, mişovul*), yaxud da mürəkkəb (*qurbağa, sığırçın*) olduğunu qeyd edirlər.

Zoonimlərin adlandırılması prinsiplərini müəyyənləşdirərkən onların həm ümumi, həm də xüsusi prinsiplərə əsaslandığı da aydın görünür. “Adlandırmada prinsiplərin ümumiliyi ona əsaslanır ki, bəzi hallarda müxtəlif sistemli dillərdə adlarda assosiativlik kəşifir və bərabər səviyyəli adlar yaranır və bu zaman həmin adlar təkə obyektə təsvir etmir, eyni zamanda qiymətləndirici funksiya daşıyır” (Zeynalova, 2017: 75). Dünya dillərinin əksəriyyətində zoonimlərin nominasiyası prosesində heyvanların təbii-bioloji xüsusiyyətləri – forması, rəngi, qidalanma mənbəyi, xarici görünüşü, təsərrüfatdakı rolu və s. kimi əlamətləri informativ göstərici rolunda çıxış edir. İnsanların nominativ şüuru və görmə obrazı müxtəlif sistemli dillərdə zoonimlərin nominasiyası prinsiplərində oxşarlığa və ümumiliyə gətirib çıxarır. Lakin, bununla bərabər, hər bir xalqın dil daşıyıcılarının mədəni həyatı, adət-ənənələri,

dünyagörüşü, psixologiyası, obrazlı təfəkkürü, dini inancları, mifoloji düşüncə tərzı və s. göstəricilər hətta qohum dillərdə də anlayışların adlandırılmasında müxtəlifliyə, özünəməxsusluğa səbəb olur.

Azərbaycan dilindəki bəzi zoonimlərin nominasiya prinsiplərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı amillərin rolunu qeyd etmək mümkündür: səs təqlidi əsasında adlandırılma (öy-öy, qur-qur, zığ-zığ, hop-hop, pıspısa, mığmığa və s.); heyvanların bədən üzvlərinin fərqləndirici əlamətləri əsasında adlandırılması (kəkilli ördək, ağbaşa kərkəs, bıqlı balina, qulaqlı bayquş və s.); heyvanların bir-birinə bənzədilməsi əsasında adlandırılma (ilanbalığı, dəvəquşu və s.); heyvanların bədən ölçüsünə görə adlandırılması (böyük ağ köpəkbalığı, kiçik ağdiş, nəhəng gürzə və s.); heyvanların tüklərinin və dərisinin rənginə görə adlandırılması (qonur ayı, qırmızı anqut, sarı bülbül və s.); yaşadığı mühitə görə adlandırılma (dənizaygır, dənizpişiyi, meşəarı, meşəxoruzu, dağkeçisi və s.); qidalanma mənbəyinə görə adlandırılma (dovşancıl, balıqdan, qarışqayeyən, balıqçın və s.); heyvanların onomastik motivlər əsasında adlandırılması (Qafqaz sığırı, Xəzər pələngi, hind xoruzu və s.); həyat tərzı və fəaliyyətinə görə adlandırılma; fəaliyyət vaxtına görə adlandırılma (gecəgəzən, mayböcəyi, gecəkəpənəyi və s.); heyvanlara mifik və dini adların verilməsi (cənnət balığı, cəhənnəm vampiri); qiymətləndirilmə əsasında adlandırılma (ərincək, gəlincik və s.) və s. Bu təbii-bioloji əlamətlər, digər informativ göstəricilər zoonimlərin adlandırılmasında əsas amil kimi çıxış edib həmin sözlərin etimologiyasının, struktur semantikasının açılmasına, həmin adların motivləşməsini izah etməyə imkan verir.

Dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan ayrı-ayrı tematik söz qruplarının hər birində oxşarlıq, bənzərlik prinsipi əsasında adlandırılmış leksik vahidlər mövcuddur. Məfhumların oxşarlıq, bənzətmə yolu ilə adlandırılması prosesinə dünyanın bütün dillərində rast gəlinir. Metaforikləşmə yolu ilə yaranmış vahidlər, eləcə də zoonimlər, dilin semantik inkişaf qanunlarının nəticəsidir. Təfəkkürün xüsusi abstraksiya mexanizmi kimi metafor əşyalar, predmetlər arasında olan oxşarlıq, bənzəriş nəticəsində onların adlarının bir-birinə köçürülməsinə və yeni adların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu şəkildə adlandırma universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərdə özünü göstərir, dil daşıyıcılarının dini dünyagörüşünə, mifoloji təfəkkürünə, yaşadığı şəraitə, coğrafiyaya, təbiətə, təsərrüfat fəaliyyətinə və digər hadisələrə uyğun olur. Bu universallığın nəticəsi isə dilin strukturunda, lüğət tərkibində, ümumilikdə onun inkişafında özünü göstərir.

S.Abdullayev dildəki məcaz çoxluqlarının adlandırmada, sözdüzəltmədəki boşluqları, çatışmazlıqları aradan qaldırdığını göstərərək yazır: “Əgər insan lap əvvəldən predmet və hadisələri tam dəqiq və birmənalı şəkildə əks etdirə bilsəydi, ümumiyyətlə, mümkün olmayan belə bir şey mümkün olsaydı, hər cür qeyri-müstəqim adlandırmalara, o cümlədən məcazlara da heç bir ehtiyac qalmazdı. Əgər “qurdağız”, “dovşandodaq” əvəzinə birbaşa müstəqim nominalımız olsaydı, yəqin ki, belə bəduğur, lakin kifayət qədər obrazlı-əyani sözlərin yaranmasına da ehtiyac olmazdı. İlk obrazlı adlandırma örnəkləri olan “bağayarpağı”, “dəvədabanı”, “kəklikotu” kimi adlandırmalarda qavrayış – qiymətləndirmə motivasiyası artıq köhnəlmiş, bitmiş hala gəlmişdir, sözün ilkin ekspressiyası geri çəkilmiş solmuş, sönmüş vəziyyətdir” (Abdullayev, 2013: 526). Bu cür nominasiyaların yaranmasına səbəb predmetlər arasındakı bənzərliklə yanaşı, həmin məfhumu adlandırmaq üçün “birbaşa nominativ işarətmə resursu”nun olmamasıdır.

D.S.Setarovun fikrincə, “namələmun xalqın həyatında mühüm rolunu oynayan məlumata oxşarlığı vasitəsilə ad qoyulması psixoloji və dilçilik universalisidir” (Setarov, 1992: 27). Bu semantik prinsip əsasında yaranmış adlandırmaya müxtəlif dillərdə rast gəlinməsinə səbəb kimi toplulmaların şüurundakı oxşarlıq, yəni məfhumu eyni aspektdən yanaşaraq adlandırılması əsas götürülə bilər. Ancaq bu leksik vahidlərin kalka edilərək işlədilməsi də düşündürücü ola bilər. Bəzi məqamlarda isə fərqli dillərdə eyni anlayışları bildirən adlar müxtəlif struktur formada olur və fərqli bənzətmə vasitəsilə yaranır. Eyni məfhumun fərqli dillərdə ayrı-ayrı

yönlərdən qavranılması hər bir xalqın etnokulturoloji dəyərləri, etnik xüsusiyyətləri, obrazlı təfəkkürünün, “dünyanı öz dilinin pəncərəsindən görməyin” (Aksan, 2003) nəticəsidir. Dilimizdəki *dəvəquşu, danadişi, danaburun, ördəkburun, ərsindimdik, dərziquşu, soltantoyuq, meşə ustası, meşə cərrahı, dənizgünəşi, vampir yarasa, baltadimdik, kit baş və ya kral hacıleylak* və s. kimi heyvan və quş adları metaforikləşmə yolu ilə yaranmış adlar hesab edilə bilər.

Dil daşıyıcıları bəzən heyvanarı xarici görünüşünə, cəlbediciliyinə gözəlliyinə görə qiymətləndirərək ona müxtəlif adlar verirlər. “Bizi əhatə edən bu və ya digər obyektin adı, bir qayda olaraq, onun əlamətlərindən birinə əsaslanaraq, ifadə edilən predmetə insanın münasibəti ilə, onun insan həyatındakı roluna uyğun təyin edilir. Bir sözlə, söz adlandırma funksiyası yerinə yetirərək gizli (implitiv) və ya açıq-aydın (eksplissiv) ifadə edilən qiymətləri özündə saxlayır” (Setarov, 1992: 27). Bir sözlə, canlıları bəzən müsbət (*gəlincik, qəşəng böcək, mərmər pişik*), bəzən də mənfi (*donqarlar, qarınqulu* (Sibir porsuğu), *pərttagöz*) mənada qiymətləndirərək onu adlandırırlar. *Gəlincik* adlanan heyvan növü nominatorlar tərəfindən xarici görünüşünün gözəlliyinə görə adlandırılır.

Nominasiya zamanı insan yeni, yəni naməlum olan konsepti adlandırmaq üçün çoxdan dərk edilmiş konseptlərə müraciət edir. Bəzən nominasiya zamanı müvafiq olaraq müxtəlif heyvanlar bir-birinə bənzədilərək adlandırılır. Dilimizdə komponentləri müxtəlif heyvan adlarından ibarət olan bir sıra zoonimlərə rast gəlirik. Məsələn, *ilanbalığı, qarışqa panda, mavi tutuquşu balığı, dəvəquşu, aslan balığı* və s. kimi nümunələri göstərmək olar. Göründüyü kimi, ikinci dərəcəli nominasiya zamanı insan təfəkkürünün assosiativ xarakteri həlledici rol oynamış, canlının adlandırılması zamanı müxtəlif heyvanlar bir-birinə bənzədilərək adlandırılmışdır.

Metaforik şəkildə adlandırmada maraqlı doğuran sözlərdən biri də *qırxayaqdır*. Bu həşəratın adlandırılmasında əsas gözə çarpan əlamət onun ayaqlarının sayının çox olmasıdır. Bu ad latınca “yüz ayaq” mənasını bildirən *centipeda*, rusca *сороконожка* (qırxayaq) sözü ilə ifadə olunur. *Centipeda* sözü əksər Avropa dillərində eyni formada, müəyyən səs fərqi ilə işlənir. Əslində isə bu canlının ayaqlarının sayı adlarda öz əksini tapdığı kimi nə qırx, nə də ki yüzdür. Buradakı rəqəmlər məcaziləşərək onun ayağının sayının çox olduğunu göstərir.

Nominatorların dini dünyagörüşü, metaforik düşüncə tərzini ilə bağlı yaranmış adlandırma da diqqəti cəlb edir. Heyvan və quşlara mifik, dini adların verilməsinə nümunə olaraq *müqəddəs ibis, cənnət balığı, cəhənnəm vampiri, cəhənnəm kartənkələsi* və s. zoonimik adları göstərmək olar. Metaforik şəkildə adlanan zoonimlərdən biri də *peyğəmbər dəvəsi*, yaxud da *dəvədəlləyi* (mantid) adı ilə tanınan həşəratdır. Həşəratın adı bir çox dillərdə “*dua edən mantis*” (playing mantis) şəklində işlənir. Xristianlıqla bağlı yaranmış sözün belə adlanması həşəratın xarici görünüşü ilə bağlıdır. Belə ki, dəvədəlləyi (peyğəmbər dəvəsi) ön ayaqları oynaq hissədən qıvrıqdada dua edirmiş kimi görünür və bu faktor nominatorlar tərəfindən onun belə adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, zoonimik leksikanın adlandırılmasında mürəkkəb söz formasında olan zoonimik leksikanın böyük bir hissəsi ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində olur. Bu formatlı leksik vahidlərin bir qismi metaforik mənada olur və xüsusilə də zoonim və fitonimlərin adlandırılmasında bu hadisəni müşahidə edirik. Fitonimlərin nominasiyası zamanı zoonimik leksikadan istifadə dünyanın əksər dillərində özünü göstərir. Xüsusilə heyvanın bədən üzvlərinin müəyyən hissələrinə bənzədilərək adlandırılma üstünlük təşkil edir.

2. Fitonimlərin Nominasiyasında Metaforikləşmə

Müxtəlif dillərdə anlayışların adlandırılmasındakı paralellik, oxşarlıq fitonimlərin nominasiyasında da özünü göstərir. Oxşar prinsiplər əsasında adlandırma özünü, əsasən, zoonim komponentli fitonimlərdə sıx göstərir. Bu semantik prinsip əsasında yaranmış fitonimlər (bitkinin adlandırılmasında heyvan və quş adlarından istifadə) ayrı-ayrı dillərdə

müşahidə edilir və bu tipli adlar həm də terminoloji xarakterli olur. Fitonimlərin adlandırılmasında zoonimik leksikadan istifadə insanların həyatında heyvandarlığın tarixi köklərinin əkinçilikdən daha əvvələ gedib çıxması, ilk olaraq heyvanlara adın verilməsi ilə bağlıdır.

A.Doğan fitonimlərdə ad oxşarlığının səbəbini belə izah edir: “Əsasən tərcümə ədəbiyyatlarında söz köçürülməsinin meydana gətirdiyi anlayışlar bir çox dildəki bitki adlandırmalarında paralellikləri ortaya çıxarır. Bu paralellik seyrək də olsa, bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir bitkinin eyni qaydada adlandırılması nəticəsində ortaya çıxdığı kimi, daha çox bu adların bir dildən başqasına çevrilmiş olmasından da irəli gəlir” (Aksan, 2003). Müəllifin də dediyi kimi, bu sözlər, əsasən, kalka üsulu ilə başqa dillərdən hərfi tərcümə yolu ilə yaranmışdır. Zoonimlərin, fitonimlərin bu şəkildə adlandırılması hər bir xalqın, dil daşıyıcısının cəmiyyətdə bu məfhum haqqında olan təsəvvürləri, dünyəvi reallıqları dərk etməsi ilə əlaqədardır.

Təbiətdəki ayrı-ayrı bitkilərin adlandırılması zamanı bu cür bənzətmələrdən dünyanın əksər dillərində istifadə olunmuşdur ki, bu da insanların gündəlik müşahidələri əsasında meydana çıxır. “Bitkilərin adlandırılmasında hər dildə, xüsusən onların formalarını ətrafdakı, təbiətdəki obyektlərə bənzədilməklə ad verildiyi görünməkdədir” deyən A.Doğan türkçə *aslanağzı* adlanan heyvan adının ingiliscə *lion'mouth*, almanca *Löuemmaul* qarşılıqlarının da eyni anlamda və eyni formada işləndiyini yazır (Aksan, 2003). Müəllifin verdiyi belə nümunələrə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Struktur və semantik cəhətdən eyni formada olan belə nümunələrin sayını asanlıqla artırmaq olar və bunların əksəriyyətinin başqa dillərdən kalka edilərək alınması və yaxud da dilin öz imkanları hesabına yaranması mümkündür. Belə adlar xalqların təfəkkür tərzindəki ümumiliyi, oxşarlığı göstərən dəyərli dil faktlarıdır. Bu cəhətdən maraqlı doğuran adlardan biri də Azərbaycan ədəbi dilində *unutmaməni* (myosotis), həmçinin *siçanqulağı* adlanan bitkidir. Söz yunanca “müos otis”, fransızca “oreille de souris”, farsca “merzengûş”, ərəbcə “âzânul-fâr” şəklində işlənir ki, bu sözlər həmin dillərdə eyni (siçanqulağı) anlamdadır.

Zoonim komponentli fitonimlər mürəkkəb struktura malikdir və böyük əksəriyyəti heyvanın hər hansısa bir bədən üzvünə bənzədilərək adlandırılmışdır. Məsələn, *atqulağı*, *itbaşı*, *qatırquyruğu*, *qurdpəncəsi*, *xoruzquyruğu*, *eşşəkqulağı*, *dəvəqulağı*, *qoyunqulağı*, *köpəkdili*, *keçibuynuzu*, *ayıpəncəsi*, *dəvədabanı*, *pişikpəncəsi*, *xoruzpipiyi*, *quşdili*, *dəvəgözü*, *qarğagözü*, *qoyungözü*, *sığırgözü*, *xoruzgözü*, *qarğadili*, *danaayağı (kəcəb)*, *inəkəmcəyi*, *keçiqulağı*, *canavarpəncəsi*, *donuzquyruq*, *pişikburnu*, *quzugöbəyi*, *qarğagözü*, *qarğaayağı*, *dəvəqarnı*, *öküzgözü*, *ilandili*, *köpəkdiliotu*, *maldili*, *öküzdili*, *pişikdili*, *quzudili* və s. Lakin, bununla bərabər, dillər arasında bu tipli mürəkkəb sözlərdə fərqliliklər daha çox özünü göstərir ki, bu da adlandırmada hər xalqın düşüncə tərzinin, obrazlı təfəkkürünün fərqliliyindən, rəngarəngliyindən irəli gəlir. Bu adlandırma zamanı, əsasən, bitkinin yarpağının, çiçəyinin, meyvəsinin, yaxud bütövlükdə özünün heyvanın hər hansı bir əzasına bənzədilməsi göz önündədir.

Zoonimlər bəzən ümumi ad bildirən bitki adları ilə birləşərək yeni bir leksik vahid, yəni fitonim yaradır. Məsələn, *ayısəğanı*, *danalobya*, *qarğasəğanı*, *canavargilası*, *kəklikotu*, *qurdkolu*, *dəvəotu*, *keçimoruğu*, *kirpiotu*, *ceyrənotu*, *maralyoncası*, *keçisöyüdü*, *qazsəğanı*, *qırğıotu*, *itpaxlası*, *ityemişi*, *inəknoxudu*, *ilansəğanı*, *sərçəotu*, *dovşankələmi*, *göyərçinotu*, *maralfindığı*, *pişiknanəsi*, *itüzümü*, *pişikyarpızı*, *bülbülotu* və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu fitonimlərdə komponentlərdən ikincisi ot, gül, bitki, kol kimi ümumi adlarla, yaxud da səğan, kələm, fındıq, moruq və s. kimi bitki növləri ilə ifadə edilir. Qeyd edək ki, fitonimlərin bu strukturda adlandırılması da müxtəlif dillərdə üstünlük təşkil edir və belə adlandırılmaya səbəb həmin heyvanın qidalanma mənbəyi olmasından da irəli gəlir. Bu səbəbdən də belə nominasiyada metaforikləşmə, əsasən, sözün birinci komponentinə uyğun olur.

Zoonim komponentli fitonimlərin bir qismində birinci komponent isim (heyvan adı), ikincisi feili sifətlə ifadə olunur. Məsələn: *çaqqalboğan, danaqıran, dəvəçökürdən, itöldürən, inəkboğan, ayıboğan, qurdboğan, quzuqıran* və s. Qeyd edək ki, bu kimi sözlər məcazi mənə əsasında yaranmışdır. *Çaqqalboğan* adı bu baxımdan maraqlıdır. Bu leksik vahidin mənasına nəzər salsaq, onun yalnız bir bitkiyə yox, ümumiyyətlə, bütün kal, bərk, yetişməmiş boğucu meyvələrə deyildiyini görürük (ADİL, 2006: 438). *Danaqıran, quzuqıran, inəkboğan* və s. kimi bitkilərin belə adlanmasına səbəb həmin bitkiləri yeyən heyvanların zəhərlənməsi ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, budur ki, yaxın olan dillərdə eyni fonetik tərkibdə, eyni quruluşda olan fitonimlər fərqli mənələrdə işlənir. Azərbaycan və türk dillərində fitonimləri qarşılıqlı şəkildə tədqiq edən Ramilə Tahirova hər iki dildəki bitki adlarını tədqiqata cəlb etmiş, onların struktur, semantik xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Tədqiqat işindən yazılışı eyni, mənaları isə fərqli olan sözlərə aid bəzi nümunələrə nəzər salaq: *ayıqulağı* (arctostaphylos), *ayıkulağı* (primula auricula); *bülbülotu* (phalaris), *bülbülotu* (sisymbrium officinale); *danaqıran* (merendera), *danakıran* (helleborus orientalis); *dovşanqulağı* (bupleurum aureum), *tavşankulağı* (cyclamen); *itquyruğu* (cynosurus), *itkuyruğu* (phleum); *qarğaotu* (actaea), karga otu (lysimachia vulgaris); *qurbağaotu* (sparganium), *kurbağa otu* (alkanna orientalis); *sığırdili* (ajuga), *sığırdili* (anchusa officinalis); *siçanotu* (myagrum) *siçanotu*, *fare kulağı* (anagallis arvensis); *quşyemişi* (ornithogalum) kuş yemişi, alıç (crataegus) və s. (Tahirova, 2022: 56-59). Qeyd edək ki, nümunələrdəki bitki adlarının tam qarşılıqlığını göstərmək üçün sözlərin latınca adlandırılması da verilmişdir. Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bəzən belə adlar eyni dildə bir neçə bitkinin adını ifadə edir. Fərqliliklərin yaranmasının səbəbi eyni bitkiyə müxtəlif adların verilməsidir. Bu amil bir tərəfdən dilin zənginləşməsinə təsir göstərsə də, digər tərəfdən bitkiləri fərqləndirməkdə çətinlik yaradır. Bəzən isə bunun əksinə olaraq, eyni adın müxtəlif bitkiləri adlandırdığını görürük. Məsələn, *dəvəgözü* (acıq otu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 50), *dəvədabanı* (ögey ana) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 50), *donuzpaxlası* (batbat, bəngotu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 24), *canavargiləsi* (dəfnə) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 32), *güləvər* (öküzöldürən – latınca *centaurea* (lüğəvi mənası öküz öldürməkdir) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 68), *itburnu* (dərgi, hımərsin) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 81), *itxiyarı* (dəli xiyar, atılan) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 82), *itotu* (güləsovu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 82), *keçiqulağı* (sığırquyruğu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 87), *keçiyemliyi* (təkəsaqqal) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 87), *qoyunqulağı* (quzuqulağı) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 105), *qurdağzı* (şırağzı) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 107), *quşəppəyi* (çoban çantası), (İbadlı, Zərgərli, 2009: 107) şəklində də işlənir. Fitonimlərdəki belə müxtəlif adlandırmanın sayı dilimizdə kifayət qədərdir və qeyd etdiyimiz kimi, xüsusən də dialektlər bu fərqlərin yaranmasına səbəb olur.

Nəticə

Verilən nümunələrə əsasən demək olar ki, zoonimik leksikanın nominasiya prosesi mürəkkəb təbiətli psixoloji-linqvistik hadisə olub, daha çox canlıların təbii-bioloji əlamətləri, həmçinin hər xalqın dünyagörüşü, mifoloji təfəkkürü, adət-ənənələri, yaşam tərzini, təsərrüfatı, coğrafiyası, qida mənbəyi və s. kimi xüsusiyyətlərlə bilavasitə bağlı olaraq yaranmışdır. Əksər dillərdə isə zooloji leksikanın nominasiyası zamanı canlıların təbii-bioloji xüsusiyyətləri əsas informativ göstərici rolunda çıxış edir ki, bu kimi faktorlar da zooloji leksikanın etimologiyasını, onun motivləşməsini izah etməyə imkan yaradır. Bununla bərabər, zoonimik leksikanın, həmçinin zoonim komponentli fitonimlərin adlandırılmasında bənzərlik, metaforikləşmə kimi göstəricilər də fəal iştirak edir. Müxtəlif dillərdəki oxşar adlandırmanın mövcudluğu məntiqi kateqoriyaların eyniliyi, insan təfəkkürünün ümumiliyi, bənzərliyi ilə bağlıdır. Lakin hər bir xalqın dilində başqa mədəniyyətlərdə olmayan özünəməxsus anlayışlar və buna uyğun adlandırmalar mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

- Abdullayev, S. (2013), “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi”, Bakı, Victory, 593 s.
- Aksan, D. (2003), “Türkcenin gücü”, Ankara, Bilgi Yayınevi
<https://turuz.com/book/title/turkcenin-gucu>
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (ADİL) (2006), I c., Bakı, Şərq-Qərb, 744 s.
- Əsgərov, M. (2015), “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”, Bakı, Elm və təhsil, 192 s.
- İbadlı, O., Zərgərli, A. (2009), “Bitki adları haqqında nə bilirsiniz?”, Bakı, Oğuz eli, 208 s.
- Məmmədov, İ. (2006), “Azərbaycan dilinin semantikas”, Bakı, Xəzər, 372 s.
- Sadıqova, S. (2022), “Terminoloji sistemdə nominasiya prosesinin aspektləri”, Bakı, Dilçilik araşdırmaları, № 1, s. 48-59.
- Takhirova, R. (2022), “Azerbaycan türkçesi ve Türkiye türkçesinde bitki adlarının karşılaştırılması”, Yüksek lisans tezi, Bursa, 149 s.
- Temiroğlu, İ. (2021), “Dilin adlandırma (nominasiya) funksiyasında məntiqi-linqvistik amillər” http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/
- Veysəlli, F. (2006), “Dilçilik ensiklopediyası”, 2 cilddə, I cild, Bakı, Mütərcim, 514 s.
- Yasemin, Y. (2020), “Türkçe bitki adlarının anlam bilimi açısından incelenmesi”, Doktora tezi. Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1114.
- Zeynalova, T. (2017), “Osobnosti obrazovaniya zoonimov v azerbaydjanskom yazıke”, Kiyev, Vısniq Filoloqiya, tom 20, №1, s. 74-79.
- Kolşanskiy, Q.V. (1977) Linqvo-qneseoloqiçeskiy osnovı yazıkovoy nominaçiy. Yazıkovaya nominaçiya (obşiy voprosa). Moskva, Nauka, s. 99-146.
- Kubryakova, E.S. (1977). Linqvistiçeskiy aspekt nominaçiy. Yazıkovaya nominaçiya (obşiy voprosa). Moskva, Nauka.
- Setarov, D.S. (1992). İmenovaniy jivotnıx. Prinçipı i tipı motivaçiy v slavyanskix i tyurkskix yazıkax. Avtoref.diss.kand.filol.nauk. Moskva, 48 s.
- Ebzeeva, F.P. (2013). Karaçaevo-balkarskaya zoonimya. Avtoref.diss.kand.filol.nauk. Nalçik, 42 s.